

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

⁴⁰ Шушарин В.П. Христианизация венгров // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. Москва, 1988. С.176.

⁴¹ Epistola Brunonis ad Henricum regem. P.98.

⁴² Thietmari Chronicon. L.6,91. «Хроніку» Тітмара Мерзебурзького наводимо за вид.: Thietmar von Merseburg. Chronik. Neu übertragen und erläutert von W. Trillmich. Berlin, 1962. 516 S.

Г. В. Сидоров (Одеса)

**БОЛГАРСЬКО-ТАТАРСЬКИЙ ПОХІД
НА КОНСТАНТИНОПОЛЬ В 1264-1265 рр.
та ДИСКУСІЯ ЩОДО РОЛІ НОГАЯ В НЬОМУ**

Візантія у середині XIII ст. переживала важкі часи. У 1259 р. Михаїл VIII очолив Нікейську імперію та підкорив значні терени на Балканському півострові, а в 1261 р. захопив Константинополь, що вважається відновленням Візантійської імперії. Країна знаходилась між потужними державами – Ільханатом, Золотою Ордою та Мамлюкським султанатом, а також небезпечними союзниками, як Болгарське царство, де правив цар Костянтин Тих Асень, і інші Балканські держави. Одразу після початку воєнного протистояння Золотої Орди та Ільханату складається воєнно-політичний союз між Золотою Ордою та Мамлюками, так як в них є спільний суперник – Іран Хулагуїдів. Єгипетський султан, дізнавшись, що Берке прийняв іслам, одразу намагався залучити його до протистояння проти Хулагу, бо це його обов'язок як мусульманина – боротися проти невірних¹. Михаїл VIII повинен був тримати цю ситуацію у балансі. Як приклад можна привести події 1265 року навколо затримки у Константинополі посольства султана Єгипту Бейбарса до хана Берке і одночасно з цим похід на Візантію з півночі чи то болгарських, чи то татарських військ. Цю ситуацію можна реконструювати лише приблизно, оскільки різні автори концентрувалися на окремих її аспектах, про що детальніше далі.

Почнемо з єгипетських джерел. За Ібн-Абдеззахиром затримали послів неправомірно, бо між султаном та імператором були письмові домовленості з цього приводу. Дізнавшись про напад татар, султан пропонує вирішити це питання з Берке, якщо саме ця подія затримує імператора. Посли поїхали назустріч Михайлу, а той їх

відпустив, і ті через 20 днів вже були у Константинополі. Після цього повідомляється вже про прибуття посольства до Золотої Орди².

Детальніше про ці події згадує аль-Муфаддаль. Він розповідає, що Михаїл не зустрів посольство через те, що був в цей момент на війні проти франків. Посольство пройшло ті ж самі 20 днів, але вже назустріч імператору. Там Михаїл ввів їх в курс справи та просив зачекати на себе в Константинополі, де посольство чекало його ще рік і три місяці. Додатковою і головною причиною затримки Муфаддаль зазначає присутність іранського посольства при імператорі – ніби Михаїл не хотів, щоб Хулагу дізнався, що Візантія приймає посольства його супротивників, і тим показати, що він порушує мирні договори з Хулагу. Через рік і три місяці простою єгипетське посольство надіслало запит до імператора, чи можна їм хоча б повернутися до Єгипту. Михаїл дозволив повернутися тільки шерифу, знову пояснюючи затримку страхом перед Хулагу. Далі автор зазначає, що військо Берке підійшло до Константинополя і опустошило його околиці. Тоді Михаїл (його автор називає «василевс») втік та відправив від єгипетського посольства до ватажка військ Берке Ельфаріса Ельмасуді. Ім'я ватажка не вказується. Ельфаріс розповів, що Візантія з Єгиптом у мирі, що султан у союзі з ханом, і що у хана мир з тими, хто в союзі з султаном. Це він затвердив підписом і військо Берке відійшло від міста. Потім Михаїл відправляє посольство до Берке разом із своїм, котре передало пропозицію про щорічну данину, союзництво та мир. Разом з єгипетським посольством також відправився султан (Румського султанату) Ізз ад-Дін, котрого визволили війська Берке з однієї з візантійських фортець. Ця персона дуже важлива, бо в інших джерелах він грає не останню роль³.

Зовсім інакше події змальовують візантійські джерела. У Георгія Пахімера бачимо в головних ролях якраз султана Ізз ад-Діна (Пахімер називає його Азатін). Автор змальовує його як персидського султана, котрий, за домовленостями Хулагу та Михаїла, перебуває під наглядом останнього в Візантії. Ізз ад-Дін не хотів з цим миритись, тому він надсилає прохання до свого родича, що живе на півночі Понту (ім'я не вказане), щоб той у союзі з болгарським князем Костянтином разом із тохарцями (татами) звільнили його в обмін на здобич. Ті, підгадавши час, коли Михаїл повертається до Константинополя з війни у Фессалії, влаштовують набіг з метою взяти імператора. Михаїлу вдається втекти до Константинополя. Ізз ад-Дін же супроводжував василевса і під час нашестя втік разом зі скарбницею Михаїла в місто Енос, де знаходилась фортеця. Дізнавшись про це, болгарі з тохарцями взяли місто в облогу. Після

деякого опору мешканці все ж таки видали султана в обмін на те, що золото вони залишать у себе. Костянтин та тохарці забрали Ізз ад-Діна і поїхали. Потім імператор у Константинополі дізнався про події та дуже гнівався. Про жодне посольство, що проходило до Михаїла з Єгипту чи іншої держави, взагалі не згадується⁴.

Про цю історію згадує Нікіфор Григора. За ним Ізз ад-Дін вже перебував під вартою в Еносі та просить допомоги у Костянтина визволити його в обмін на чималі кошти. Костянтин, взявши із собою скіфів (так Григора називає татар), що жили навколо його територій, вторгається у Візантію із метою взяти у полон Михаїла, який повертався з війни у Фессалії. Зазнавши невдачі, скіфи пішли визволяти Ізз ад-Діна та обміняли його у мешканців Еносу в обмін на пощаду і припинення облоги. В наступному розділі Григора згадує, що в цей момент посольство султана Єгипту перебувало у Константинополі, але став розповідати про договори з султаном та про деякі справи в Єгипті загалом⁵. Ніякого конфлікту та непорозуміння між Михаїлом і султаном не згадується ані у Григори, ані у Пахімера.

Для повноти потрібно додати персидські джерела. Рашид-ад-Дін згадує тільки те, що Ізз ад-Дін втікає до хана Берке. Слід зазначити, що Рашид-ад-Дін вказує на те, що війська Берке доходили до Константинополя⁶.

Ми бачимо два різні наративи. Єгипетські і персидські (скоріш за все беручи за першоджерело єгипетські) джерела не вказують на те, що нашествя татар має на меті визволення Ізз ад-Діна; говорять, що татари підходять аж до Константинополя, а ситуація сягала ледь не міжнародного конфлікту, якому вдалося запобігти завдяки гарній дипломатії султана та єгипетського посольства. Історія з планом втечі Ізз ад-Діна взагалі не згадується.

Візантійські джерела, в свою чергу, говорять про операцію, яку спланував Ізз ад-Дін для своєї втечі за допомогою болгарських і татарських військ. При цьому вони не згадують взагалі ніяких проблем з посольствами. Як ми бачимо, в цілому, головним сполучним персонажем цих історій є румський султан Ізз ад-Дін.

Нових барв цій події надають сучасні історики, вказуючи, що ватажком татарських військ був Ногай, майбутній темник, беклярбек та людина, що перевищила вплив хана у державі, а також пов'язують цей похід з появою Ногая на землях Північно-Західного Причорномор'я, де він володарював аж до кінця XIII ст.

Ця тема досі залишається дискусійною. На її актуальність мене наштовхнула порівняно недавня стаття А. Порсіна, що намагається на це питання відповісти⁷. Він зазначає, що частина

дослідників вважає, що Ногай брав участь у поході на Константинополь 1265 р. за наказом Берке⁸. Далі А. Порсін вказує, що думка дослідників базується на свідченнях Георгія Пахімера в своїй «Римській історії»: «Після того, через послів закликає він до себе безліч тохарців, обіцяючи їм здобич, якщо вони з'єднаються з ним самим і з болгарами. Цей народ тоді управлявся ще самовладно; тому що не зовсім поки підкорив його собі Ногай, який почав перший скидати деспотів. Живучи з тохарцями дружельюбно і обходячись запросто, він разом з ними і за їх сприяння завойовував області не на користь хана, який посилав його, як вони думали, але все, що придбав, засвоював собі та їм. Почувши про таке запрошення, тохарці негайно кинулися з жадібністю собак спустошувати найкращі області. Це було ще до родинного союзу, до якого цар увійшов із Ногаєм; бо незаконнонароджена його донька Єфросинія видана була за Ногая вже згодом. У той самий час, коли цар, по закінченні справ на заході, повертався до свого міста, вони раптом зійшлися з Костянтином (йдеться про болгарського царя Костянтина I Тиха Асеня) і, всією своєю масою пробіраючись через ущелини Гемуса, зупинилися там табором. Втім, ці натовпи не становили одного ладу і стояли не в одному місці, але розсіюючись загонами по багатьох пагорбах, вискакували разом з іншими із засідок і таким чином творили жах, — грабували, убивали, поводили в полон, завдавали всякого роду зло»⁹.

За текстом, на мою думку, можна впевнено зробити висновок, що Ногай не приймав участь у цьому поході, як Пахімер і пише: «Цей народ тоді управлявся ще самовладно; тому що не зовсім поки підкорив його собі Ногай, який перший почав скидати деспотів». Скоріше автор згадує Ногая за його майбутні досягнення, коли він був вже відомим для цільової аудиторії його праці і, беручи до уваги існування взагалі цієї тези, можна прийти до висновку, що Ногай був дуже відомим для тогочасної Візантії, мав репутацію та неабиякий вплив у регіоні. Ці слова Пахімера, на мою думку, взагалі не доказують участь Ногая у поході.

Як ми вже бачили, жодне з джерел, що доповідають про похід 1265 р., не згадує Ногая в якості його учасника чи очільника. В час написання джерел Ногай вже був добре відомий авторам, тому Пахімер і згадує його у зв'язку з тохарцям на північ від Понту. В інших джерелах згадується, що Ногай стає темником і перебуває на землях улусу вже після Кавказької компанії 1262-1268 рр.¹⁰ Той же Пахімер пізніше доповідає, що Ногай прибуває на землі Північного Понту за наказом хана і підкорив там племена, після чого Михаїл VIII видав за нього свою доньку Єфросинію і заключив з ним союз

(1273 р.).¹¹ З цього можна вивести, що Ногай з'являється на теренах свого улусу між 1268-1273 рр.

А. Порсін намагається вирахувати по датам в джерелах можливість Ногая взагалі брати участь в цьому поході на Візантію. За його аналізом у компанії на Кавказі є вільний проміжок часу від середини 1264 р. до середини 1265 р. Зазначаючи, що похід на Візантію відбувався на початку 1265 р., А. Порсін приходять до висновку, що Ногай хоча і мав можливість взяти в ньому участь – це дуже мало ймовірно, бо він був одним з перших полководців Берке з початку війни, і навряд чи хан став би знімати його з посади¹².

На мою ж думку, беручи до уваги велику мобільність монголо-татарських військ, тим більше одного Ногая, та річне затишшя військових дій, думка А. Порсіна про неможливість відлучитися від справ на Кавказі мені не здається достатньо аргументованою, а навпаки робить участь Ногая цілком можливою. Ординці, як і Ногай у своїх майбутніх походах, завжди показували велику мобільність проходячи цілим військом лише за зиму декілька європейських країн, вже не говорячи про цілий рік. Тому Ногай цілком міг за рік декілька раз змінити свою дислокацію. Саме те, що Ногая не згадано у джерелах, у той момент, як він вже отримав свою славу на Кавказі, є більш вагомим аргументом у цьому питанні.

У висновку ми не бачимо достатньо аргументів, що Ногай брав участь у поході на Візантію. Я б сказав, що ми їх взагалі не бачимо. Як же в такому разі аргументували свої твердження ті дослідники, яких згадував А. Порсін, порушуючи це питання у своїй статті? Тут він згадує праці Б. Грекова, С. Закірова, А. Малишева, І. Камалова та В. Єгорова як авторів, які вказують на участь Ногая в поході 1265 року на Візантію¹³. Що ми бачимо?

Б. Греков у праці «Золотая Орда и ее падение» Ногая і похід взагалі не згадує¹⁴. С. Закіров вказує на те, що Ногай був тим самим ватажком, котрий брав підпис Ельфаріса у Муфаддаля (С. Закіров не вставляє пряме посилання), але, як ми раніше зазначили, Муфаддаль не вказує ім'я ватажка, звідси С. Закіров просто приписує це Ногаю. На Пахімера історик не посилається¹⁵. Малишев вказує на те, що Берке у відповідь на затримку посольства посилає у Візантію армію темника Ногая і посилається на Григору (при чому на сторінки, де взагалі йде мова не про ці події) та на Пахімера, у якому, як ми вже дізнались раніше, ніяких натяків на участь Ногая в цьому поході нема¹⁶. І. Камалов також приписує Ногаю статус ватажка армії Берке під Константинополем, посилаючись на Муфаддаля¹⁷. В. Єгоров пов'язує появу Ногая в північно-західному Причорномор'ї у зв'язку з його

головуванням у поході на Константинополь, посилаючись на Пахімера¹⁸.

У підсумку ми бачимо, що С. Закіров, А. Малишев та І. Камалов приписують згадку про Ногая розповіді Муфаддаля (якщо взагалі на нього дають посилання), при цьому не посилаючись на Пахімера. А. Малишев посилається на неіснуючі цитування Григори та, разом з В. Єгоровим, на Пахімера. Б. Греков взагалі не згадує це питання. Дивлячись на вищесказане та на те, що як в грецьких, так і в єгипетських джерелах участь Ногая не вказана, можна прийти до висновку, що ми маємо справу з непрофесіоналізмом зазначених «науковців», котрі замість дослідження історії дописують в джерела неіснуючі факти.

В цілому ми бачимо, що за згаданими джерелами Ногай скоріше не брав участь у поході, але питання залишається відкритим та потребує додаткової інформації. Її нам дає І. М. Міргалєєв у своїй статті, присвяченій турецьким джерелам історії Золотої Орди¹⁹. Там він приводить частини тексту роботи Ахмеда Деде «Історія Сельджуків». Автор описує повстання Ізз ад-Діна і згадує про його тітку, за сумісництвом жінку Берке, котра попросила хана допомогти племіннику. Берке згодився і відправив монгольське військо на чолі з еміром Кутлуг Меліком, котре успішно врятувало Ізз ад-Діна. Тут ми бачимо причину походу, наказ Берке своїм військам врятувати султана, а також прямо вказано ім'я ватажка цих військ – Кутлуг Мелік. Це джерело дає нам додаткові аргументи вважати, що Ногай не очолював похід. Але потрібно зауважити, що Ахмед Деде є автором XVII ст., що більше ніж на 300 років пізніше, ніж досліджувані події. Тим не менш в його тексті є відомості, відсутні в більш ранніх авторів, що наводить на думку, що автор користувався джерелами поки нам не відомими.

Таким чином ми прийшли до висновку, що в джерелах нема інформації, яка підтверджує участь Ногая у поході на Візантію 1265 р., а поява такої думки в історичній спільноті пов'язана саме з непрофесійністю частини істориків. Не дивлячись на очевидність даної тези, багато дослідників з усього світу по сей день продовжують підтримувати хибну думку про участь Ногая у поході на Візантію.

---

¹ Из летописи Рукнедина Бейбарса // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб., 1884, с. 98-100.

-
- ² Из биографии султана Эльмелик-Эльмансура Калавуна // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды ..., с.62-63.
- ³ Из сочинения Эльмуфаддала // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды ..., с. 189-192.
- ⁴ Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах ..., с. 210-220.
- ⁵ Григора Н. Римская история. Спб. 1862, с. 80-87.
- ⁶ Из сборника летописей Рашид-ад-Дина // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. М.; Л., 1941., с. 73.
- ⁷ див. Порсин А.А. К вопросу об участии Ногая в походе на Константинополь 1265 года // Вестник Челябинского государственного университета. История. Вып. 40. Челябинск, 2010, С. 34-37.
- ⁸ Порсин А.А. К вопросу об участии Ногая в походе на Константинополь 1265 года..., с. 34; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. Москва-Ленинград, 1950, с. 84; Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.). Москва, 1966, с. 53; Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. Москва. 1985, с. 33; див Малишев А.Б. Золотая Орда и Иран: политические, экономические и культурные связи // Нижнее Поволжье и Исламская Республика Иран: исторические, культурные, политические и экономические связи. Материалы науч. конференций. Саратов 12-13 мая 2003 г. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 2004. С. 73-92; Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. Перевод с турец. яз. и науч. ред. И.М. Миргалеева. Казань, 2007, с. 51.
- ⁹ Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Том. I. Царствование Михаила Палеолога (1255-1282). Несколько слов о пахимере и его истории. СПб. 1862, с. 210-212; 11, с. 34.
- ¹⁰ Из энциклопедии Эннувейри // Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. СПб., 1884, с. 153.
- ¹¹ Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Том. I. Царствование Михаила Палеолога (1255-1282). Несколько слов о пахимере и его истории. СПб. 1862. с. 165, 316 – 319.
- ¹² Порсин А.А. К вопросу об участии Ногая в походе на Константинополь 1265 года... , с.35-36.
- ¹³ Там само, с.34,36.
- ¹⁴ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение..., с. 84
- ¹⁵ Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII-XIV вв.)..., с. 53.
- ¹⁶ див.: Малишев А.Б. Золотая Орда и Иран: политические, экономические и культурные связи...
- ¹⁷ Камалов И.Х. Отношения Золотой Орды с хулагуидами. Перевод с турец. яз. и науч. ред. И.М. Миргалеева..., с. 51.
- ¹⁸ Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв..., с. 33.
- ¹⁹ Миргалеев И. М. «Джами ад-Дувэль» Мунеджимбаши Ахмеда Деде: к вопросу об изучении турецких источников по истории Золотой Орды // Золотоордынская цивилизация, № 3. Казань. 2010, с. 31-35.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOlb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О.В., Корчемна І.С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я.....	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П.М. Біцилли (до дня пам'яті).....	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П.А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.....	90
<i>Венгер А.Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II.....	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіосак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак глінисті»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518